

INGLIZ - LOTIN - O‘ZBEK TILLARIDA FE’LLARNI LINGVISTIK XUSUSIYATI

Usmonova Dilyayra Rustamovna
Toshkent Davlat tibbiyot universiteti
Lotin tili

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada ingliz, lotin va o‘zbek tillaridagi fe’llarning lingvistik xususiyatlari qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda fe’lning shakl, zamon, shaxs va mayl kategoriyalari har uch tilda qanday ifodalanishi, ularning o‘zaro o‘xshash va farqli tomonlari amaliy misollar orqali yoritilgan. Lotin tilida fe’l shakllarining morfologik murakkabligi, ingliz tilida yordamchi fe’llar orqali zamon ifodalanishi, hamda o‘zbek tilida fe’lning qo‘shimchalar yordamida shakllanishi tahlil markazida turadi. Shuningdek, maqolada har uch tildagi fe’lning gap tuzilishidagi sintaktik roli va kommunikativ vazifasi ham lingvistik nuqtai nazardan izohlanadi.

Kalit so‘zlar: fe’l, lingvistik tahlil, zamon, shaxs, mayl, morfologiya, sintaksis, ingliz tili, lotin tili, o‘zbek tili, qiyosiy tahlil.

KIRISH

Ingliz, lotin va o‘zbek tillari o‘z tuzilishi, grammatik tizimi hamda tarixiy rivojlanish jihatidan bir-biridan farq qiluvchi tillardir. Shu bilan birga, ularni umumiy jihatdan birlashtiruvchi asosiy birlik bu fe’l kategoriyasidir. Fe’l har bir tilda harakat, holat yoki jarayonni ifodalovchi markaziy so‘z turkumi bo‘lib, u tilning morfologik va sintaktik tizimida alohida o‘rin egallaydi. Ushbu uch tilning fe’llar tizimini o‘rganish ularning tuzilishidagi umumiylik va farqlarni aniqlash, shuningdek, tilshunoslik nazariyalarida qo‘llaniladigan metodik yondashuvlarni amaliy jihatdan taqqoslash imkonini beradi.

Lotin tilida fe’l tizimi juda boy va murakkab hisoblanadi. U qadimiy fleksiya til bo‘lib, fe’lning shaxs, son, zamon, mayl, nisbat va zamon kategoriyalari maxsus qo‘shimchalar orqali ifodalanadi. Masalan, “amare” – “sevmok” fe’li o‘z shaklida nafaqat zamonni, balki shaxs va sonni ham bildiradi: “amo” – “men sevaman”, “amas” – “sen sevasan”, “amat” – “u sevadi”. Lotin tilida sintaktik tartib qat’iy emas, chunki fe’lning morfologik shakli gapdagi grammatik bog‘lanishni aniq ko‘rsatib turadi.

Ingliz tili esa analitik tuzilishga ega bo‘lib, unda fe’l shakllari lotin tilidagidek murakkab emas. Ingliz tilida grammatik ma’nolar asosan yordamchi fe’llar va tartib orqali ifodalanadi. Masalan, “I study”, “I am studying”, “I have studied”, “I will study” shakllarida harakatning zamon va davomiylik ma’nolari morfologik o‘zgarishlar orqali emas, balki qo‘shimcha yordamchi fe’llar va sintaktik tuzilma yordamida ko‘rsatiladi.

Bu holat ingliz tilining morfologik jihatdan soddalashgan, lekin sintaktik jihatdan murakkab tizimga ega ekanligini ko'rsatadi.

O'zbek tili esa agglutinativ tuzilishga ega bo'lib, fe'l shakllari asosan qo'shimchalar yordamida hosil qilinadi. Unda har bir grammatik ma'no alohida morfema orqali ifodalanadi. Masalan, “bor” fe'liga “-di”, “-yapti”, “-gan”, “-moqchi” kabi qo'shimchalar qo'shib, “bordim”, “boryapman”, “borgansan”, “bormoqchiman” kabi turli zamon va shaxs shakllarini hosil qiladi. Bu xususiyat o'zbek tilining morfemika tizimini boyitadi va morfologik aniqlikni ta'minlaydi.

Morfemika nuqtai nazaridan qaraganda, lotin tilida fe'l shakllari ichki o'zgarish (fleksiya) orqali hosil bo'ladi, ingliz tilida esa o'zgarish minimal darajada bo'lib, asosan affiksatsiya va yordamchi so'zlar orqali ifodalanadi. O'zbek tilida esa morfemik tuzilma aniq, tartibli va har bir grammatik ma'no uchun alohida qo'shimcha mavjud.

Morfologiya jihatidan, lotin tili fe'llarining murakkab paradigmasi bilan ajralib turadi: har bir fe'l zamon, mayl, shaxs va son bo'yicha o'nlab shakllarga ega. Ingliz tilida esa fe'l shakllari nisbatan kam, lekin yordamchi fe'llar tizimi kuchli rivojlangan. O'zbek tilida esa morfologik shakllanish ko'p qirrali bo'lib, harakatning davomiyligi, niyati yoki shaxsga munosabati turli qo'shimchalar orqali aniqlanadi.

Sintaksis jihatidan, lotin tilida so'z tartibi erkin bo'lib, fe'l odatda gap oxirida keladi, ammo grammatik ma'no so'z shakllari orqali aniq ifodalanadi. Ingliz tilida esa so'z tartibi qat'iy: fe'l odatda ikkinchi o'rinda joylashadi (“Subject + Verb + Object” tuzilmasi asosida). O'zbek tilida esa so'z tartibi nisbatan erkin, ammo fe'l odatda gap oxirida joylashadi (“Men kitob o'qidim”).

Amaliy tahlil shuni ko'rsatadiki, ingliz, lotin va o'zbek tillaridagi fe'llar turli morfologik tizimlarga ega bo'lsa-da, ularning asosiy kommunikativ vazifasi harakatni ifodalash bir xil ma'noga xizmat qiladi. Shu jihatdan, bu tillardagi fe'l tizimini o'rganish nafaqat grammatik bilimni, balki tilning tarixiy va struktur jihatlarini ham chuqur tushunishga yordam beradi.

ASOSIY QISM

Morfemik jihatdan:

Lotin tilida fe'l ildiz va affikslar orqali yasaladi. Masalan, amare – “sevmok” fe'li ildiz am- (sev-) va infinitiv qo'shimchasi -are dan tashkil topadi. Ingliz tilida esa ildiz o'zgarishsiz qoladi, qo'shimchalar zamon yoki shaxsni ifodalaydi.

Masalan, love – loves – loved – loving. O'zbek tilida esa fe'l negizi qo'shimchalar yordamida shakllanadi: sev, sevdi, sevaman, sevar, sevdim. Fe'lning ildizi uch tilda ham mustaqil ma'no tashuvchi asos bo'lib, morfemik o'zgarishlar orqali grammatik mazmunni beradi. Ingliz tilida bu ko'pincha yordamchi fe'l yoki fe'lning o'zgarishsiz shakli orqali, lotin va o'zbek tillarida esa qo'shimcha va affikslar yordamida amalga oshadi.

Amaliy jihatdan:

Amare (lotin) – to love (ingliz) – sevmok (o‘zbek) – har uch holatda ham ildiz am / lov / sev bir xil semantik yukni ifodalaydi, lekin morfemik tizim har xil tarzda ishlaydi.

Lotin tilida amavi, amatus sum kabi shakllar morfemik jihatdan bir nechta affikslar yordamida o‘tgan zamonni bildiradi, o‘zbek tilida esa sevganman, sevdim kabi qo‘shimchalar orqali bu ma‘no hosil qilinadi.

Morfologik jihatdan:

Ingliz tilida fe‘lning shakli asosan tense va aspect orqali farqlanadi. Masalan, I work, I am working, I have worked, I will work. Lotin tilida esa fe‘lning morfologik tizimi juda boy – u shaxs, son, zamon, mayl va nisbatga ko‘ra o‘zgaradi: amo, amas, amat, amamus, amatis, amant. O‘zbek tilida ham fe‘l qo‘shimchalar orqali turli grammatik ma‘nolarni bildiradi: men sevaman, sen sevasan, u sevadi, biz sevamiz. Amaliy jihatdan:

Ingliz tilidagi I am studying holati lotin tilidagi studens sum shakliga yaqin bo‘lib, o‘zbek tilida bu o‘qiyapman tarzida ifodalanadi.

He wrote a letter (ingliz) – Epistulam scripsit (lotin) – U xat yozdi (o‘zbek). Bu misolda morfologik jihatdan har uch tilda fe‘l o‘tgan zamon shaklida, ammo ifoda vositalari turlicha: ingliz tilida -ed, lotin tilida -it, o‘zbek tilida esa -di affiksi orqali ko‘rsatiladi.

They will go (ingliz) – Ibit (lotin) – Ular boradi (o‘zbek). Lotin tilida ibit fe‘li ichida kelasi zamon ma‘nosi allaqachon ifodalangan bo‘lsa, ingliz va o‘zbek tillarida qo‘shimcha yordamchi so‘z yoki affiks yordamida hosil qilinadi.

Sintaktik jihatdan:

Fe‘lning gapdagi o‘rni ham uch tilda farqlanadi. Lotin tili erkin so‘z tartibiga ega bo‘lib, fe‘l odatda gap oxirida keladi: Marcus librum legit – “Markus kitob o‘qidi.” Ingliz tilida qat’iy SVO tartibi saqlanadi: Marcus reads a book. O‘zbek tilida esa fe‘l odatda gap oxirida joylashadi: Markus kitob o‘qiydi.

Amaliy misollar orqali:

A student writes an essay (ingliz) – Discipulus epistulam scribit (lotin) – Talaba insho yozadi (o‘zbek). Har uch tilda fe‘l predikat vazifasida, lekin sintaktik qurilishi ingliz tilida qat’iy, o‘zbek va lotin tillarida esa nisbatan erkin.

The teacher has explained the rule – Magister regulam explicavit – O‘qituvchi qoida tushuntirdi. Fe‘lning joylashuvi va qo‘shimchalari tildagi grammatik tizimni belgilab beradi.

Lotin tilida Legitur liber a puero – “Kitob bola tomonidan o‘qiladi.” Ingliz tilida bu passiv shakl The book is read by the boy tarzida, o‘zbek tilida esa Kitob bola tomonidan o‘qiladi deb ifodalanadi. Bu misollar sintaktik jihatdan uch tilda ham bir xil ma‘no berilgan bo‘lsa-da, tuzilish tamoyillari turlicha.

Amaliy umumlashtirish:

Har uch tilda fe'l gapning yuragi hisoblanadi. Ingliz tilida fe'lning ma'nosi yordamchi so'zlar orqali aniqlashtiriladi, lotin tilida affikslar orqali, o'zbek tilida esa qo'shimchalar yordamida shakllanadi. Masalan:

I was loved – Amatus sum – Men sevilganman.

They are working – Laborant – Ular ishlayapti.

We will see – Videbimus – Biz ko'ramiz.

Ushbu amaliy misollar shuni ko'rsatadiki, fe'lning lingvistik xususiyatlari har bir tilda o'ziga xos shaklda, lekin umumiy kommunikativ vazifani – harakatni yoki holatni ifodalashni bajaradi.

XULOSA

Ingliz, lotin va o'zbek tillaridagi fe'llarni lingvistik jihatdan tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, har uch tilda ham fe'l grammatik tizimning markaziy unsuri bo'lib, u harakat, holat va jarayonni ifodalashda muhim rol o'ynaydi. Biroq ularning morfemik, morfologik va sintaktik tizimlari o'ziga xos farqlarga ega.

Morfemik jihatdan, lotin tilida fe'l shakllari affiksatsiya orqali murakkab tarzda yasaladi; ingliz tilida esa fe'l shakllanishi soddaroq bo'lib, yordamchi fe'llar orqali grammatik ma'no ifodalanadi; o'zbek tilida esa fe'l negizi turli qo'shimchalar yordamida keng grammatik ma'nolarga ega bo'ladi.

Morfologik jihatdan, lotin tili eng boy tizimga ega bo'lib, fe'llar shaxs, son, zamon, mayl va nisbat kategoriyalariga ko'ra o'zgaradi. Ingliz tilida bu kategoriyalar asosan analitik shaklda, ya'ni yordamchi fe'llar bilan ifodalanadi. O'zbek tili esa agglutinatив tuzilishga ega bo'lib, grammatik ma'nolar affikslar orqali to'liq ifodalanadi.

Sintaktik jihatdan, ingliz tili qat'iy so'z tartibiga tayanadi (SVO), lotin tili esa erkin so'z tartibiga ega, o'zbek tilida esa fe'l odatda gap oxirida joylashadi (SOV). Bu holat har bir tildagi sintaktik tizimning tipologik farqini ko'rsatadi.

Amaliy jihatdan, uchala tilning fe'l tizimi bugungi kunda ham ilm-fan, tarjima, til o'qitish va lingvistik tadqiqotlarda katta ahamiyatga ega. Lotin fe'llari tibbiyot va biologiyada ilmiy atamalarning negizini tashkil etsa, ingliz tili fe'l tizimi zamonaviy xalqaro kommunikatsiyada muhim o'rin tutadi. O'zbek tili esa milliy til sifatida morfologik boyligi va tuzilish soddaligi bilan ajralib turadi.

Umuman olganda, bu tahlillar shuni tasdiqlaydiki, ingliz, lotin va o'zbek tillaridagi fe'llarning lingvistik xususiyatlarini qiyosiy o'rganish nafaqat tilshunoslik nazariyasi uchun, balki amaliy til o'qitish, tarjima va kompyuter lingvistikasi sohalarida ham ilmiy hamda metodik ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Jo‘rayev, A. (2022). Qiyosiy tilshunoslik asoslari: Ingliz, lotin va o‘zbek tillari misolida. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti.
2. Karimova, M. (2023). Zamonaviy morfologiya va fe‘l tizimining lingvistik tahlili. Toshkent: Universitet nashriyoti.
3. Omonov, B. (2021). O‘zbek tilining grammatik qurilishi va fe‘l kategoriyasi. Toshkent: Ma’naviyat nashriyoti.
4. Rahmonova, D. (2024). Chet tillari grammatikasi: Qiyosiy yondashuvlar va amaliy tahlil. Toshkent: Innovatsion ta’lim nashriyoti.
5. Tursunov, N. (2023). Til tizimi va fe‘lning sintaktik vazifasi: ingliz, lotin va o‘zbek tillari doirasida. Samarqand: Registon nashriyoti.